

Mihajlo Mihajlov:

Koliko se puta dešavalo da sa nekim razgovaram i ne progovorim skoro ni jednu reč, samo slušam, a taj neko kasnije oduševljeno priča: što je Mihajlov interesantan sagovornik. Tako je uvek bilo. Knjige su mi bile značajnije od realnog sveta. Recimo, na robiji, moji svi prijatelji i sapatnici sa robije, kad se vidimo sada ili kad smo se ranije vidjali, pamte stražare, vaspitače, direktore KP domova. Ja ne, nažalost, ali se odlično sećam knjiga koje sam tamo pročitao, a počelo je to još u Sarajevu gde sam završio gimnaziju, a noću čitao skrivajući se od roditelja knjige, naravno. Verovatno sam čak izmenio svoj metabolizam, jer zaista nije reč o navici. Sedam godina zatvora, jedna godina vojske, služio sam u Trebinju 1961. posle završenih postdiplomskih studija. Znae, ono – Trebinje, Trebinje kad me vidiš, itd. Danju sam bio kao slepa muva, a noću ne mogu da spavam. Misli samo sevaju, ideje, ali za razliku od gimnazije, nema svetla, naime, nemoguće je bilo, bilo šta čitati ili pisati. Prema tome, moja prava biografija je određena pročitanim knjigama I sad, po vremenskom redosledu postoji sedam knjiga, tacnije, sedam autora, koji su najviše uticale, naime, više od bilo kog ličnog događaja u životu. Te knjige, onosno autori u vremenskom redosledu idu ovako: prvi je bio Vladimir Majakovski, pesnik koga sam svojevremeno u vreme kad svi pišu u tim tinedzerskim godinama pesme, ja sam bio oduševljen Vladimirom Majakovskim. I čak sam ga prevodio i svojevremeno nekoliko tih mojih mladalačkih pesama, (pisao sam pesme nekih šest meseci i nikad više u životu), ali, u to vreme je u Sarajevu gde sam išao u gimnaziju bio časopis neki Omladinska reč ili Zivot, tako nešto, i štampane su bile desetak mojih pesama, i najinteresantnije, veoma pohvalno o njima je predgovor za tih desetak pesama napisao tada jedan od ideologa omladinskih valjda, partijskih, Miodrag Bogičević, koji je kasnije bio prvi koji je moju knjigu „Leto moskovsko“, napao u beogradskom nedeljniku „Komunist“, ali to znači tako, prvi me je pohvalio a onda prvi i napao. To je to, znači prvi je bio Majakovski, pa čak se i sećam, toliko sam bio pod njegovim uticajem, da sam napisao takav stih kojeg i danas znam napamet:

Druže Majakovski, mene su optužili,
Da vas kradem, da sam prosto imitator,
Sta mogu, dodjavola, kada ste u mozak ušli,
Kao što se ulazi u zatvor.

E, drugi je posle toga bio Dostojevski. Naravno, to je, Dostojevski, jedan od onih koji potresaju. Tu nije potrebno naveliko objašnjavati zašto. Treći je u vremenskom redosledu Lav Šestov. Za njega sam praktički cuo slucajno, pošto sam završio socijalističku gimnaziju, i to u prvoj generaciji, generaciji koja je svu srednju skolu završila u Novoj Jugoslaviji. Razumljivo, niko nije tada ruske filozofe neoidealiste, nemarksiste uopšte i pominjao, pa za Šestova nisam cuo ni na fakultetu. Već sam bio na studijama u Zagrebu, komparativnu književnost sam završavao, kad je izašla knjiga Gaetana Pikona „Panorama savremenih ideja“. To je neki francuski istoričar filozofije. I tamo sam prvi put otrio postojanje Lava Šestova. Stajao sam sa jednim svojim prijateljem u redu u nekakvoj tamo menzi, negde tamo u Petrinjskoj je bilo neko podrumce, nešto se, uglavnom

čekalo u redu da nešto pojedemo, i pričao sam mu, kažem „evo vidiš nikad nisam čuo Lav Šestova“. Iza mene je stajala neka starica. Kad je počela da govori shvatio sam da je Ruskinja po naglasku: „A, Lav Šestov, veliki filozof, ja imam njegovih knjiga, ako hoćete ja ću vam to dati jer stoje mi na tavanu“. I, bome, ja se uhvatio odmah, zaista, šta je slučajnost, odem kod nje na tavan, pošto je bila veoma stara, to joj je od muža ostalo i ne trebaju joj te knjige, pokupim, ne znam, pet, šest knjiga Lava Šestova koje sam naravno s uživanjem pročitao, i da ne govorimo da me je tada to prvi put zaprepastila i oduševila ta ideja njegova, njegov aforizam: „Genijalni ljudi imaju obično decu idiote. Tako su alhemičari porodili hemičare, a astrolozi astronome“. Onda je došao na red Orvel i njegova „1984.“, ali to je već daleko kasnije bilo kad sam procitao Orvela. Naime njegova „1984.“ Objavljena je u Jugoslaviji bila u seriji fantastičnih romana. Mislim, to je bila ta maska da bi se takva mocna antitotalitarna knjiga uopste mogla štampati. I, u to vreme baš sam sedeo u Požarevcu, u zatvoru je to bilo kada je izašao roman, i tamo je bila grupa albanskih političkih zatvorenika, među kojima i Adem Demači koji je tada bio prvi romanopisac kosovskih albanaca na albanskom jeziku. U to vreme Albanija je bila prokineska, tako da je bio totalno maocetungovac itd. Međutim, onda sam njega upoznao sa tom knjigom, i onda je on kasnije u jednoj svojoj knjizi, kasnije već kad je bio na slobodi, poslednji put kad je pušten posle ovih 18, 19, oh, gresim posle 27 godina zatvora koje je izdržao, zato ga i zovu „kosovski Mandela“ on je napisao da je knjiga sa kojom sam ga ja upoznao, Orvelova 1984., mnogo učinila da je postao demokrata, i prestao da bude dogmatski komunist. Pa je onda došla knjiga Georgi Mejera. To je jedan neobično lepa, duboka knjiga „Свет в ночи“, što će reći – „Svetlo u noći“, u kojoj se u stvari na, u praktičkom, realnom svetu pokazuje da su ideje Dostojevskog i Lava Šestova u stvari apsolutno realne, a ne samo aforizmi koji služe kao neki paradoksi itd., nego da je to zaista sve apsolutna realnost o čemu govori Lav Šestov. Pa je onda došla knjiga Viktora Trostnjikova. To je jedan ruski filozof moskovski, „Мысли перед расветом“ - „Misli pred zoru“, u kojoj, pošto je on sam matematičar i kibernetičar, ali dolazi do istih u stvari zaključaka do kojih je došao Šestov itd., ali naučnim jezikom, naučnim teorijama, a nikako ne bilo kakvom mistikom. Pa, onda, poslednja knjiga koja me je potresla isto, to je kad se pojavila „Majstor i Margarita“ Mihajla Bulgakova. Tada sam se nalazio u samici, već sedam meseci sam proveo u izolaciji u CZ-u, centralnom zatvoru, i tu knjigu, majka mi je tada donosila knjige u Centralni zatvor, i knjigu su propustili jer bila je na ruskom izdana u Moskvi, a nije nikakva politika, ništa sumnjivo itd., i ja sam se valjao od smeha čitajući „Majstora i Margaritu“, i stražari su gledali u okance i mislili su da sam totalno poludeo, da se smejem; sam se nalazim u zatvoru u izolaciji, a umirem od smeha.

I, najzad poslednja knjiga koja me je potresla, a koju sam posle nekoliko štrajkova glađu, već u Mitrovici, dobio, izborio se za Stari i Novi zavet, koji sam isto čitao sa ogromnim interesovanjem jer sam ga ranije samo prelistavao. To je bilo, mislim, školovanje, završio sam gimnaziju, tipično onu marksističku, tako da ne radi se o veronauci, nego se radi o tome da je elementarnoj informaciji, tamo se, recimo, izučavala, ne znam, Krležina „Golgota“, pa niko ne zna šta je golgota, mislim itd., što je totalno bilo besmisleno. Ali sam se izborio za Stari i Novi zavet, koje Boris Pasternak naziva bilježnicom čovečanstva. I čitao sam i čitao i čitao, i moram priznati da je ta knjiga nad knjigama isto tako bila neobično značajna u mom životu. Knjige su bile poticaj ne samo mog

unutrašnjeg duhovnog i intelektualnog razvoja, nego su direktno uticale na moj realni život vanjski. Naime, ja sam 1964. godine, pošto sam 1959. u Zagrebu komparativnu književnost, pa sam onda dobio stipendiju za dve godine postdiplomskih studija, samo tada nije bio još uvedeno zvanje magistra, tako da nemam magistarske titule, i znači posle toga sam prvo išao u vojsku u Trebinje, pa onda sam izabran za asistenta na Filozofski fakultet u Zadru, to je bio deo zagrebačkog sveučilišta, i tamo sam predavao modernu rusku književnost, rusku i sovjetsku, da i pripremao doktorat o Dostojevskom. I sada, 64. godine sam bio poslan u okviru programa kulturne razmene između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije na pet nedelja u Moskvu, a neko je došao na zagrebački Univerzitet na isto vreme. O ovom predlogu koji je Filozofski fakultet u Zadru sačinio, rešavalo se u Ministarstvu kulture u Beogradu, tu je odluku da se upravo ja pošaljem, da mi se daju pare da idem u Moskvu i nazad, dakle odluku o toj razmeni je donela Filimona Mihajlova. I to je bio isto verovatno slučaj, jer je prezime Mihajlov, videla je da sam rođen u Pančevu (iako sam u Pancevu zivio samo dva dana, tamo je bila ruska bolnica između dva rata pa su sve ruskinje iz cele Jugoslavije dolazile tu da se poradjaju), a nije nigde pisalo šta sam po nacionalnosti. Ja sam Rus, a Mihajlova u Banatu imate koliko hoćete, a ona je, znači Filimona Mihajlova, odnekud iz Banata, pa je verovatno pomislila da smo zemljaci. Postavljam da je ta slučajnost bila značajna što su upravo mene poslali u Sovjetski Savez. I, kada sam otišao tamo, a to je bila poslednja godina Nikite Hruščova, to je bio vrhunac liberalizma. Nikita Hruščov je bio nekakva vrsta preteče Gorbačova sa perestrojkom. Tog leta su jugoslovenski pevači, muzicari, preplavili Moskvu. Meni je ruski maternji jezik, sestra i ja smo tek u školi praktički naučili srpski jezik, jer su mi, ocu je bilo 17, majci 7 godina kada su 1921. sa vrangelovskom emigracijom došli. Naravno, nisu došli zajedno tek su se kasnije upoznali u Jugoslaviji. Pošto sam govorio ruski, a istovremeno sam baš nešto pre toga štampao u zagrebačkom „Telegramu“, tada sam pisao onako jednom nedeljno neke članke za zagrebački „Telegram“, to je nedeljni list, o ruskoj književnosti, o sovjetskim casopisima, o ovom, onom, i iz šale sam jednom, baš se pojavila knjiga Nikite Hruščova, „O visokoj ulozi književnosti u umetnosti“. To su njegovi govori o književnosti u umetnosti gde on isto uzasno napada na moderniste, je bio je bio protiv modernizma itd., i ja sam u šali napisao recenziju kao da Hruščov nije generalni sekretar Sovjetskog Saveza nego kao da je jedan običan kritičar esejist, pa sam napisao članak „U tradiciji Pisareva“ i poslao u šali redakciji, misleći da ga neće štampati. Pisarev je bio preteca „socijalistickog realizma“ u XIX veku, te se pamti po recima koje je napisao, da „skripa taljiga koje dovlace hleb gladnom covecanstvu ima vecu umetnicku vrednost nego muzika Mozarta ili stihovi Puskina“ Međutim, urednik tadašnjeg „Telegrama“ Mirko Božić je bio negde na odsustvu, a njegov zamenik znajući da mene stalno štampaju u „Telegramu“ je štampao to. Možda nije shvatio šta radi. I istovremeno je izašao u junu pred moj odlazak u Sovjetski Savez u časopisu za literaturu Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti „Forum“ je izašao moj veliki esej „Mrtvi dom Dostojevskog i Solženjicina“ znate. I u takvoj kombinaciji kad sam ja stigao u Sovjetski Savez očito su tamo mislili da sam ja neki važni partijski čovek kome dozvoljavaju da piše o Hruščovu takve stvari, i uopšte u tom eseju „Mrtvi dom Dostojevskog i Solženjicina“ ima mnogo gorih stvari nego što je u „Letu moskovskom“ bilo kasnije, ali nikakvih primedbi nije bilo, samo su me hvalili. I sad, znači, ja stižem tamo, dozvoljavaju mi da se sretnem sa bilo

kime, iako je zvanični Savez sovjetskih pisaca predložio da me poveže samo sa dvojicom pisaca. Za mesec dana ne mogu više od dvojice da organizuju! Onda sam ja krenuo sam. U to vreme u Moskvi su bili kiosci na svakom koraku gde ste mogli prema imenu i godini rođenja da dobijete broj telefona, a možda i adresu, toga se ne secam, 5 kopejki. U to vreme telefonskih menika nije bilo nikakvih a ni karti grada. Sve je to bilo u tajnosti, naravno, navodna opreznost od spijuna sa Zapada. I počeo sam da telefoniram. Ja sam tako i tako, pišem o ruskoj, sovjetskoj književnosti, predajem, to i to, je li možemo da se vidimo. I tako sam sreo, posetio oko 25 pisaca. Između ostalih i ovakve tada užasno važne kao što su bili Leonid Leonov, Ilja Elenburg, a takodje i druge poznate pisce, a istovremeno i neke za koje sam čuo tamo, a da pre toga nisam o njima ni čuo ni znao. Takav je slučaj bio sa Bulatom Okudzava za koga, izuzev u Poljskoj niko nije izvan SSSR-a znao. I pošto su me tamo vodili od jednog do drugog, povezivali me sami pisci, videci da govorim perfektno ruski, odlično poznajem književnost itd., od jednog do drugog su me slali, tako da su već sami oni organizovali, sami pisci, pa sam sa tih 25 bio razgovarao u roku od samo mesec dana. I onda sam se obezobrazio, pa sam, pošto sam pisao o Hruščovu, znate, o njegovoj toj knjizi u zagrebackom „Telegramu“, pa sam telefonom nazvao tamo Kremlj, pa od jednog do drugog sekretara, trećeg, četvrtog. Najzad sam došao do nekog sekretara u Hruscovljevom kabinetu, izvolite, recite mi šta hoćete, - ja izložim stvar. Ja kažem tako i tako, ja pišem u Jugoslaviji, pišem o sovjetskoj i ruskoj književnosti, pratim, i ja sam nedavno napisao članak o knjizi tovarišca Hruščova, pa bih rado uzeo od njega intervju, ako bi on hteo da me primi, intervju o problemima umetnosti i književnosti itd. Sekretar je rekao, znate šta, sumnjam da će vas primiti. Nikita Sergejevič je u Kijevu, on se vraća ne znam kada, sumnjam da će imati vremena za tako nešto. Jja sam se praktički pomirio sa time da nema veze. Međutim, prođe tri dana, taj sekretar mi telefonira u hotel, i sad užasno ljubazno kaže - juče se vratio Nikita Sergejevič iz Kijeva i on bi hteo, primiće vas da razgovara, međutim, traži da dobijete od jugoslovenske ambasade saglasnost. Naravno, ja otrčim odmah u ambasadu, a tamo se uhvate za glavu. Od jednog do drugog, kad ispričam šta je bilo, od jednog do drugog, ne znam, do samog ambasadora, ja mislim da je Mićunović tada bio, nisam se time bavio, nisam ni znao, znate, do ambasadora. I počeli su užasno da viču na mene, pa vi ste ljudi, znate šta ste učinili, oni će misliti da je to diplomatski ne znam korak koji mi činimo, ko je vama dozvolio da se obraćate Hruščovu, ko je vama dozvolio uopšte da idete da posećujete ove pisce izvan Saveza sovjetskih pisaca, e, videćete kad se vratite, platićete vi kad se vratite u Jugoslaviju. Ja sam se od takve neočekivane reakcije veoma uplasio, i telefonirao sam sekretaru Hruscova da ne mogu dobiti podršku Jugoslovenske ambasade za intervju, jer ja pišem za nedeljnik koji nije državni organ. Sekretar je rekao da mu je zao, ali šta je tu je. Idućeg jutra neočekivano me je opet zvao telefonom i rekao da će me Nikita Sergejevič ipak primiti i dati intervju ukoliko moj list („Telegram“) pošalje pismenu potvrdu da će se stampati taj intervju. Ja sam tada dugo razmislio, ali znao sam da je besmisleno telefonirati u redakciju „Telegrama“ u Zagreb. Znao sam da takve stvari ne idu brzo, da će se yrednik morati savetovati sa nekim iz „visih“ političkih sfera, te nisam ni telefonirao u Zagreb. Sledećeg dana sam saopstio sekretaru Hruscova da „Telegram“ ne može unapred dati garanciju, ne videvsi tekst. Sekretar je izrazio zaljenje i mi smo se pozdravili računajući da se više necemo cuti. Medjutim iduceg jutra i opet mi zazvoni telefon oko 8 ujutru i opet isti sekretar

mi saopsti da je Nikita Sergejevic odlucio da ce mi svakako dati intervju, ukoliko ja licno dam pismenu garanciju da ce intervju biti stampan u jugoslovenskoj stampi bez ijedne promenjene reci. Ja odgovorim sekretaru da cu mu za jedan sat javiti, kad malo razmislim, te da se dogovorimo o vremenu intervjuja. E tek tada je pocela moja duhovna Golgota. Naravno da nikakva moja pismena garancija ne bi nista vredela, jer ja zaista nisam mogao znati – hoce li „Telegram“ ili neke druge novine stampati moj intervju sa Hruscovim. Sa druge strane – takva „garancija“ me ni na sta nije obavezivala, pa sam bas i mogao da je napisem. A onda bih se setio pretnji onih u nasoj ambasadi, - sta bi se desilo kada bih uprkos njihovoj zabrani ioak razgivarao sa orvim covekom SSSR-a. Tada sam se sramno poneo – uplasio sam se i telefonirao sekretaru Hruscova da nikakve garancije ne mogu dati. Vise mi se covek nije javljao, a ja sam posle dva dana odputovao. Kasnije, narocito u zatvoru, gde sam zbog svojih knjiga i clanaka proveo u dva navrata sve u svemu oko sedam godina, jezivo sam se zderao zbog toga sto sam se u onom momentu u Moskvi uplasio. Intervju sa Hruscovim bi krunisao moje „Leto Moskovsko“! Ocito je bilo nekih vaznih razloga zbog cega je u onom trenutku, tri meseca pred pad sa vlasti, Nikita Sergejevic Hruscov, treci po redu diktator mocnog Sovjetskog Saveza, zeleo da mu jugoslavoneska stampa objavi intervju.

Ja sad, pošto sam tamo i snimio na magnetofonske vrpce ne samo pesme Bulata Okudzave, vec i brojne logorske pesme, koje su pevali studenti MGU. U to vreme je Hruščov pustio iz logora mnogo logorasa. Cim sam došao u Jugoslaviju, pošto sam se poznavao pismeno, u vezi nekih mojih radova sa Dobricom Ćosićem, ja telfoniram i odem kod Dobrice Ćosića, i sad da spasem celu stvar ako me sad uhapse pošto su mi u Moskvi pretili, da spasem celu stvar, ja onda odem k Ćosiću, ispricam mu, a on odmah sve shvati, dođosmo na radio upravo ovamo, gde su nam napravili kopije, sad sam znao ako mene i uhapse, kopije magnetofonskih traka neće propasti. Ja mislim da je tada radio bio ovde, negde baš u ovoj zgradu smo došli. Ova moja knjiga zbog koje sam nastradao „Leto moskovsko“ je primljena da bude štampana u beogradskom mesecnom književnom casopisu „Delo“ u tri nastavka. U međuvremenu je pao Hruščov u oktobru 1964. Oborio ga je triumvirat Breznjev, Kosigin, Podgorni, koji je odmah započeo Restaljinizaciju. Kao sam ja u mojoj literanoj reportazi „Leto Moskovsko“ hvalio liberalizam i antistaljinizam Hruscova i ocitu demokratizaciju SSSR-a, novi sovjetski ambasador, zvao se Puzanov, uložio je protest kod Tita. Tito me je onda napao u govoru na konferenciji okružnih javnih tužioca, i mene su tog dana kad je bio objavljen, (a taj govor nije istog dana objavljen) znaci 5. marta 1965. ja sam bio uhapšen u svom kabinetu na fakultetu. Naravno, kada sam pisao i dao „Delu“ da stampa moju knjigu, ja nisam mogao da znam da će u međuvremenu Hruščov pasti i politicka situacija se radikalno izmeniti. Zato opet, kažem, u mom zivotu je sve bilo slučaj ili sudbina. Sudbina je drugi izraz za slučaj.

E, sada, radi se o tome što sam tada, znaci u martu 1965., noc pred hapšenje, sanjao da me hapse. To mi je ostalo još uvek užasno zagonetno. Očito neka ne parapsihologija nego kako se to zove - predznanje, ali sam bukvalno tada prvi put to iskusio. Sanjao sam to. Takodje, radilo se o tome - s jedne strane, to što me je lično predsednik Republike napao, bilo je zlo, zbog toga što je Zadar mali grad i kad vas Generalni sekretar, dozivotni Predsednik i otac nacije napada, vi ste odmah

izolovani, mislim tamo, uhapšeni. S druge strane to me je očuvalo da nisam bio nikad pod torturom, niko me nije mlatio, nego su me čak kad su me uhapsili pitali pa šta si to napisao kad te je drug predsednik tako napao. E, to me je i sačuvalo, osim štrajkova glađu, nekim samicama u zatvoru itd., nisam bio pod torturom, bila je ta velika zaštita. Da je Tito rekao obesite ga, mene bi obesili, ali pošto je bila podigla grdna larva u svetu i to samo zato što se stvar ticala i Sovjetskog Saveza, ne zbog mog jugoslovenskog disidentstva, jer tada nisam u Jugoslaviji, praktično nisam čak ni znao šta je džilasizam, a Tito je rekao ovo je nova vrsta džilasizma. Ja se nisam bavio time, nisam bio član partije. I, znači, s jedne strane je to bilo loše, a s druge strane to me je zaštitilo, jer da sam bio uhapšen inicijativom nekog lokalnog udbaša mene bi tamo prebijali i prebijali, tako me niko prstom nije dirnuo.

Sad, u drugi zatvor sam dopao na neki način opet slučajno. To je bilo 1974. godine posle Barskog kongresa jer tada su počeli da hapse sve tamo prosovjetske bivše, bivše čak sa Golog otoka ljude, i onda je svetska stampa pocela da pise o tome da se Jugoslavija rapidno približava Zapadu jer hapse sve prosovjetske elemente. Secam se, baš smo šetali Đilas, ja i Jovan Barović, advokat koji me branio, i razmišljali koga će radi balansa sad uhapsiti, moraju nekog prozapadnog. Uhapsili su mene, dali mi sedam godina, ali nisam izdržao ni tri godine i dva meseca, tako da sam sve u svemu sedam godina manje dva meseca bio u zatvoru, i onda sam praktički isteran iz Jugoslavije jer su ocenili da ja štetim više kad sam ovde, dajući stalno intervjue stranoj štampi i pisuci članke za Zapadne novine nego napolju.